

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқукида

ҲАЙДАРОВА ЗИЛОЛА СОДИҚЖОНОВНА

**ЛУҚМОН БЎРИХОН ҚИССАЛАРИДА МИЛЛИЙ ВА
УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ИФОДАСИ**

Ихтисослиги: 5A220101-“Адабиётшунослик”

**Адабиётшунослик магистри академик даражасини олиш учун
магистрлик диссертацияси**

АНДИЖОН-2009

Тадқиқот Андижон давлат университети ўзбек адабиёти кафедрасида
бажарилган.

Илмий раҳбар:

филология фанлари номзоди
Муҳаммадали Аҳмедов

Расмий оппонентлар:

филология фанлари доктори.,
профессор **Салима Мирзаева**

филология фанлари доктори.,
профессор **Комил Жўраев**

Диссертация билан Андижон давлат университети Ахборот ресурс
маркази кутубхонасида танишиш мумкин

Ўзбек адабиёти кафедраси мудири :

ф. ф. д. С. Мирзаева

Тадқиқотнинг умумий тавсифи

Мавзунинг долзарблиги. Тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан Истиқлолга эришилганига кўп бўлгани йўқ. Бинобарин, унинг ижтимоий, маънавий ва ўзга белгиларни айириб кўрсатиш анчагина мушкул. Айни вақтда, ўтган йиллар шундай салмоққа, шундай ўзгартувчилик қудратига эгадирки, халқ психологияси, дунёни идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш тарзида шунчалар катта ўзгариш ясадики, аввалги бир неча ўн йилларда ҳам бундай қилиб бўлмасди. Демакки, ижтимоий тафаккурдаги ўзгаришларни сарҳисоб қилиш, унинг устувор жиҳатларига хос хусусиятларни умумлаштириш лозим.

Истиқлол даври адабиёти ҳам туб сифат ўзгаришларни бошидан кечирди. У коммунистик мафкура йўриқларини образлар зиммасига юклаш билан шуғулланадиган, воқеликни «тарихий тараққиётда», яъни пировардида, коммунизмга келадиган тарзда кўрсатишни амали деб биладиган мафкуравий югурдаклик хизматидан қутилди.

Энг муҳими, ёзувчилар олам, одам ҳақида аввалгидан ўзгачароқ фикрлаш мумкинлигини англадилар ва ўзлари ҳам шунга кўника бошладилар. Коммунистик мафкуравий адабиёт вакили учун дунё ҳамиша бор эди ва адабий мавжуд бўлаверди. Одам меҳнат туфайлигина маймундан ҳозирги ҳолига келганди. Оламдаги асосий муаммо эса онг бирламчилиги ёки материя эканини аниқлашдан иборат эди. Жамият фақат синфий курашлар асосидагина тараққий этиши мумкин бўлганидан асарларнинг қаҳрамонлари, кимга бўлсада қарши курашиб туриши жоиз эди. Курашганда ҳам, албатта, ижобий кучлар, яъни меҳнаткашлар ёхуд баёнларнинг меҳнаткашпарвар вакиллари енгиб чиқишлари зарур бўларди.

Бугунги адабиёт учун эса инсон бош қадриятга айланди. Эндиликда «Пахта, пахта жон пахта», -деб ёзиб бўлмай қолди. Ҳозирги одамнинг мавқеи кўтарилди. Унинг туйғулари, сезимлари, ўйлар оқими билан қизиқа бошлашди. Бадиий адабиёт инсонни ишчи кучи сифатидагина тасвирлашдан қутилиб бормоқда. Айни вақтда, адабиётда тасвир этилаётган инсоннинг масъуллик даражаси ҳам ортди. Одам қанчалик муқаррам бўлса, ўз хатти-ҳаракатлари, ҳатто ниятлари учун ўшанча даражада жавобгар зот тарзида тасвир этила бошланди.

Истиқлол адабиёти инсонни жўнликдан, тўпориликдан, анчайинликдан қутқаради. Уни мураккаблаштирди, поэтиклаштирди бир хил қарашлар тизими билан тушуниб ҳам, тушунтириб ҳам бўлмайдиган инжикроқ эканлигини рўйи-рост акс эттира бошлади. Бугунга келиб туйғулар нозиклиги, руҳий ҳолатлар турфалиги, кечинмалар инжиклиги, сезимлар инжалиги ўзини таний бошлаган ҳар қандай одамнинг сифати эканлиги англашилди.

Истиқлол адабиёти мавзу нуқтаи назаридан ҳам, бадиий тасвир тамойиллари жиҳатидан ҳам бирор қолипга солинмаган, табиий равишда тараққий қилаётган эстетик ҳодисадир. Бу адабиёт учун ҳаёт ҳақиқатини кўрсатиш ўз ҳолича фазилат деб қаралмайди. Бадиий ҳақиқатни акс эттира билиш юксак баҳоланди. Истиқлол адабиёти чинакамига ижодкор адабиётдир. У типик одамни эмас, балки алоҳида ўзига хос ва бетакрор одамни-типни тасвир этади. Ўқувчи ўша ҳаммага ўхшамаган, алоҳида одамни тушуниш мобайнида ўзгани англай боради. Ўзгани тушуниш эса ўзини тушуниш сари қўйилган дастлабки қадамдир.

Шуниси қувонарлики, ҳозирги асарларда ўзбек миллатининг ташқаридан кўзга ташланиб турмайдиган, аммо унинг моҳиятини акс эттирадиган қирралари қаламга олинмоқда. Буни биз ишимизга тадқиқот манбаси қилиб олган ёзувчи Лукмон Бўрихон асарларида ҳам кўришимиз мумкин. Лукмон Бўрихон ўз асарларида, хусусан, бир қатор қиссаларида ўзбек кишисининг ўзига хос тимсолини ярата олди. Айниқса, Лукмон Бўрихон қиссаларида миллий ва умуминсоний қадриятлар алоҳида улуғланиши муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимиз қайта тикланганлиги, ўзлигимизни англашимизнинг ўзи кўплаб илмий изланишларга мавзу бўлади. Булар Лукмон Бўрихон қиссаларида оригинал ифодаланган. Услубий, бадиий композицион ранг-

баранглик бу мавзуни махсус ўрганиш зарур эканлигидан далолат беради. Мазкур ишимиз бу йўлда қўйилган дастлабки тажрибалардан бири деб қаралиши керак.

Ишнинг мақсад ва вазифалари.

Ҳозирги адабиётда воқеликни тасвирлашга қараганда инсон руҳиятини таҳлил қилишга кўпроқ эътибор берилмоқда. Бугунги адиблар учун ҳаётий реалистик биринчи аҳамият касб этмайди. Бунга бадиий реалликни таъминлаш воситаси деб қаралади. Бугун бадиий асар қизиқарли воқеалар тасвиридан эмас, балки инсон кўнглининг микротахлилидан иборатдир. Ҳар бир инсон одам ва одамиятни ўзини англари даражадагина англай олади.

Қатор ҳикоя ва қиссалари билан ўқувчилар эътиборини қозонган ёзувчи Луқмон Бўрихоннинг қиссалари ана шу йўналишда битилган асардир. Айтиш керакки, ёзувчининг асарларида ижтимоий муаммолар эмас, алоҳида одамларнинг кечикмаю сезимларини тасвирлаш етакчилик қилади. Адиб асарларида ўзи яратган бадиий воқеликни ўқувчига тўйдиришга, уни тушунарли қилишга уринади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда биз ишимизда қуйидагиларни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Луқмон Бўрихон қиссаларида миллий ва умуминсоний қадриятлар ифодаланишини кузатишда қуйидаги мақсад ва вазифаларни белгилаб олганмиз:

- қиссалардаги ўзбекона образлар яратилишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ва тасниф қилиш;
- адиб қиссаларида халқ оғзаки ижодига мурожаат қилиш, халқона сюжет масалаларининг ёритилишини таҳлил этиш;
- ёзувчи асарларида инсон руҳияти, миллий қаҳрамон масалаларининг ёритилиши;
- қиссалар яратишда адибнинг позицияси ва бадиий маҳорати.

Тадқиқот манбалари. Илмий ишимизнинг ўрганиш объекти сифатида ҳозирги ўзбек насрининг кўзга кўринган адибларидан бири бўлган Луқмон Бўрихоннинг бир қатор асарлари танланди. Истеъдодли ёзувчининг «Ялангоёқ», «Кечиккан кўз ёшлар», каби ҳикоялар тўплами, «Фақир», «Ҳизр кўрган йигит», «Сирли муаллим» қиссалари, «Жазирамадаги одамлар» романи, шунингдек, адабиётшунос ва танқидчиларнинг Луқмон Бўрихон ижоди ҳақидаги адабий-назарий қарашларнинг илмий жиҳатлари синчиклаб ўрганилди. Булар халқимизнинг бой тарихини ўрганишга, истиқлол даври ўзбек адабиёти ҳақида тасаввур қилишимизга, мустақиллик неъматларини қалбдан англашимизга ва истиқлолнинг қадрига етишимизга имкон яратади.

Ишнинг методологик ва назарий асослари.

Ушбу тадқиқотни ёзишдан олдин илм-фан, маданият, адабиёт ривожига ҳисса қўшган Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Қозоқбой Йўлдошев, Абдуғафур Расулов, Иззат Султон, Салима Мирзаева каби бир қатор адабиётшунос олимларимизнинг тадқиқотлари, шу билан бирга, вақтли матбуотда 1992-2008 йилларда чоп этилган, истиқлол даври адабиётининг турли муаммоларига бағишланган асарлар, илмий-назарий фикрлар методологик асос қилиб олинди.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Ишимизнинг назарий аҳамияти шундан иборатки, у истиқлол адабиёти, ёзувчи Луқмон Бўрихон ҳаёти ва ижоди, адиб асарларида миллий ва умуминсоний қадриятларимиз ҳақида қўшимча маълумотлар беради.

Ўзликни англаш, миллий ва умуминсоний қадриятларга эътибор бериш, халқимизнинг бой маънавий меросини ўрганишдаги қатор масалаларни тадқиқ этиш, миллий урф-одатларимизни ҳаётимизга татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, бизнинг ушбу тадқиқотимизда келтирилган материал ва хулосалардан, миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳамда ёзувчи Луқмон Бўрихон ҳаёти ва ижодини ўрганишга оид махсус курс ва семинарлар ўтказиш, миллий мафкура масалаларига бағишланган турли тадбирларда, маънавият – маърифат ишларини ўрганишда, мактаб, лицей ва коллежларнинг қўшимча дарсларида, кутубхоналарда ўтказиладиган адабий кеча ва анжуманларда фойдаланиш мумкин.

Ишнинг түзлиши. Диссертация кириш, икки боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан таркиб топган.

Ишнинг биринчи бобида Лукмон Бўрихон қиссаларида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ёритилиши таҳлил этилиб, мавзу юзасидан хулосалар чиқарилган.

Иккинчи бобда адиб асарларидаги образларнинг ўзига хослиги, Лукмон Бўрихон ижодида халқ оғзаки ижоди аъналаридан фойдаланиш масалалари тадқиқ этилган.

Хулоса қисмида умумий хулосалар асосида таклиф ва мулоҳазалар билдирилган.

Тадқиқотнинг биринчи боби “Лукмон Бўрихон қиссаларида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ёритилиши” деб номланган. Мазкур бобда Лукмон Бўрихон ижодининг ўзбек адабиётида тутган ўрни, ўзига хос услуб жиҳатлари ҳамда умуман ҳозирги ўзбек реалистик адабиётида фольклор аъналарининг қай даражада инъикос этилганлиги ҳақида фикр-мулоҳазалар, илмий хулосалар берилган.

Маълумки, фольклорда халқнинг маънавий-ахлоқий дунёси, эътиқодий қарашлар тизими, маросим ва урф-одатлари, воқеликка бўлган этик-эстетик муносабати, дунёқараши ўзининг тўлақонли ифодасини топган. Ана шуларнинг барчаси яхлит ҳолда мужассамланиб, фольклор аъналарини ташкил этади.

Биз яхши биламизки, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ғофур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Худойберди Тўхтабоев, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Омон Мухтор каби адиб ва шоирлар ўз асарларида фольклор аъналяидн ижодий фойдаланганлар. Бу ҳақда профессор Б.Саримсоқовнинг қуйидаги фикрлари айниқса характерлидир. «Маълумки, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати ўз ичига ижодкор асаридаги оддий фольклоризмдан тортиб ижодий метод муносабати, халқчиллик, миллийлик ва байналмилалчилик, ижодкорнинг фольклордан ижодий фойдаланиш йўллари ва усуллари, у ёки бу санъаткор маҳорати йўналиши ва унда фольклор аъналарининг таъсири каби масалалар билан биргаликда бадиий шакл соҳасидаги ўзаро таъсир масалаларигача қамраб олади».¹

Ҳозирги адабий жараёнда фольклор аъналарига кизиқиш, унинг кенг бадиий имкониятларидан ижодий фойдаланиш сусайган эмас. Аксинча, ҳозирги адабий жараёнда фольклор аъналарининг умрбоқий имкониятларидан, гўзал бадиий усул ҳамда воситалардан, юмористик ва ҳажвий кулгу орқали фош этиш санъатидан ижодкорлар унумли фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Мана шу томондан келиб чиқиб, адабиётшунослар турли миллий адабиёт вакиллариининг фольклорга кенг мурожаат этишларини ҳозирги адабиётни ривожлантирувчи етакчи тамойиллардан бири сифатида баҳоламоқдалар.

Лукмон Бўрихон ўз асарларида халқ оғзаки ижодидан таждидий фойдаланиб келаётган адиблардан. Бизнинг олдимиздаги бош вазифа ёзувчи Лукмон Бўрихоннинг фольклор аъналаридан ижодий фойдаланишдаги ўзига хосликларни, ютуқ ва камчиликларни кўрсатиш ва бу муносабатнинг истиқболли жиҳатларини ёритиб беришдан иборат. Айниқса ёзувчи ижодида миллий ва умуминсоний қадриятлар мавзусининг ёритилишидир.

Миллий қадриятлар айрим халқ, миллатлар ва элатларнинг тарихий тараққиёти жараёнида яратилган барча моддий ва маънавий бойликларнинг йиғиндисидан иборат.

Миллий қадриятларнинг шаклланиши ва ривожланиши муайян бир миллатнинг ҳаёти, турмуш тарзи, тарихи, маданияти, удумлари, жамики моддий ва маънавий ҳаётини

¹ Саримсоқов Б. Фольклор ва ўзбек адабиёти муносабатларига доир изланишлар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1976, 5-сон, 85-87-бетлар.

хар томонлама қамраб олади. Инсоннинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввур фақат ғоя эмас, балки туйғу ҳамдир. Миллий туйғу-табиий туйғудир. Унда миллатнинг тарихи, ҳозирги аҳволи, миллий руҳияти ва хусусиятини тушуниш ҳиссий шаклда мужассамлашган бўлади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг ўз миллий манфаат ва қадриятларини қандай қилиб англашини тасаввур қилиш қийин. Токи миллатлар, миллий манфаатлар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам, миллий ҳис-туйғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади. Миллатни миллий қадриятлардан маҳрум қилишга уриниш тарих ва инсоният учун энг катта жиноятдир.

Ҳар бир кишида ўз кадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш туйғуси бўлади. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолни кўрамиз. Бу туйғу инсоннинг алоҳида кадр-қиммат туйғусига ўхшайди. Миллатларнинг ўз-ўзини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар ҳам, миллий қадриятлар ҳам кучайиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Миллий қадриятларнинг кучайиб бориши миллий маҳдудликка, миллий худбинликка, ўз миллати манфаатларини биринчи ўринга қўйиш, бошқа миллатлар ва халқлар манфаатларини ҳисобга олмасликка олиб келмаслиги керак.

Умуминсоний қадриятлар ўзининг мазмуни, моҳияти, кенг миқёсда амал қилиши, дунёдаги кўплаб халқлар, элатлар, миллатларнинг ўтмишдаги, ҳозирги даврдаги ва истиқболдаги тараққиёти билан узвий алоқадорликда эканлиги, ўзида жаҳон цивилизациясининг яхлит ва бир бутунлигини ифодалаганлиги билан минтақавий ва миллий қадриятлардан тубдан фарқ қилади.

Табиатни муҳофаза қилиш, экологик тарбия ва маданиятни ривожлантириш, инсониятнинг сихат-саломатлигини сақлаб қолиш, хавфли касалликларни ўзаро ҳамкорликда олдини олиш, озиқ-овқатга, энерги ва ёқилғига бўлган танқисликни тугатиш, маданий бойликларни, цивилизацияни эсон-омон сақлаб қолиш, урушларнинг бошланишига йўл қўймаслик, тинчликни сақлаб қолиш-буларнинг ҳаммаси умуминсоний, умумбашарий қадриятлардир. Умуминсоний қадриятлар алоҳида халқлар ва миллатларнинггина эмас, балки башариятнинг мулкидир.

Мустақиллик туфайли миллий маданият ва қадриятларнинг тикланиши жамиятимиз тараққиёти ва инсон шахсининг маданий, маънавий, ахлоқий ривожланиши, келажакда буюк давлат эгаси бўладиган комил инсон тарбиялаш, вояга етказишда кенг истиқбол йўлини очиб беради.

Ўзбекистон давлати қадриятларнинг жамият ва халқ ҳаётида тутган ўрни бекиёс эканини эътиборга олиб, уни тиклаш, янада ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг, ундан халқимизни баҳраманд қилишнинг яқин ва узоқ йилларга мўлжалланган режаларини ишлаб чиқди.

Қадриятлар халқимизнинг тенгсиз бойлигидир. Уни авайлаб-асраш, ривожлантириш, бойитиш муқаддас бурчимиздир. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ҳур ва озод халқимиз барча халқлар ва давлатлар томонидан яратилган маърифатда, фан ва техникада, маданият ва санъатда нимаики, янги ва илғор жиҳатлар бўлса, шунга далиллик билан интилмоқда. Ўзбек диёрида, тарихда кўп марта бўлганидек яна янгидан ўзимизнинг бетакрор ва илғор, иқтидорли ва энг муҳими инсонларга керакли қадриятларимиз барпо этиляпти.

Миллий ва умуминсоний қадриятлар бир-бири билан бевосита боғлиқ. Уларнинг ҳар иккаласи бир-бирига таъсир этади, бири иккинчисини тўлдиради, мазмунан бойитади.

Умуминсоний қадриятлар миллий қадриятлардан мазмун жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, уни ўз ичига олади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишларининг яхлитлиги ва умуминсонийлигини ифодалайди. Миллий қадриятларни умумбашарий қадриятлардан ажратиб олиб, унга маҳлиё бўлиб кетиш, ўз миллатини макташ, унинг тарихи, маданиятини идеаллаштириш, бошқа миллатлар вакиллариининг миллай туйғу ва нафсониятларига бирмунча тегиб кетади. Бу миллий туйғулар миллатчилик туйғуларига айланиб кетиши мумкин. Бу энг хавфли нарсас.

Шунинг учун ҳам бу масалада ҳушёрлик, назокат, инсоф, диёнат, камтарлик, қуюшқондан чиқиб кетмаслик, ўзга миллат кишилари тили, маданияти, ўзга миллат, анъана ва удувларини астойдил ҳурмат қилиш талаб этилади.

Юртимиз мустақилликка эришгач, маданият, маънавият ва қадриятларга муносабат жиддий равишда ўзгарди. Буни ҳаётимизда миллий ва умуминсоний қадриятларнинг яққол намоён бўлишида ҳам кўришимиз мумкин.

Шу маънода диссертациянинг объектига айланган Лукмон Бўрихон қиссаларида, умуман олганда айни ёзувчи ижодида ҳам ана шу масалалар ўзига хос услуб билан ёритилган. Ишимизнинг асосий мақсади ҳам юқоридаги муаммонинг адиб ижодида қай йўсин талқин қилинганини таҳлилу тадқиқ этишдир.

Шу ўринда шунини таъкидлаш жоизки, Лукмон Бўрихон ўз асарларида тасвирлаган қаҳрамонлар ҳаётий ва бадиий мантиғи билан ўқувчи хотирасига мустаҳкам ўрнашиб қолади. Адиб қиссаларидаги тоза ният, жасур қалб эгаси бўлган ўзбекона қаҳрамонлар юксак бадиий маҳорат билан тасвирланган. Ёзувчи қиссаларининг бетақрор ва ўзига хос тили алоҳида эътиборга лойиқ. Ўзбек тилининг камалак нурларидай сержило эканлиги ушбу қиссаларнинг қизиқарли бўлишини таъминлаган омиллардандир. Қолаверса, адиб уларнинг бадииятидаги бу ютуқларга асар моҳиятига мос оҳангни топа олгани учун эришган, дейиш мумкин.

Тадқиқотнинг иккинчи боби “Ёзувчи асарларида фольклор анъаналарининг бадиий ифодаси” деб номланади. Ушбу боб ўз навбатида иккита фаслдан иборат бўлиб, унда халқ оғзаки ижоди анъаналарининг ёзувчи яратган қиссалардаги ўзига хос тасвири, инъикоси, бадиий ифодаси масалалари тадқиқ этилади.

Республикаимиз мустақилликка эришгандан кейин ўтган қисқа тарихий муддат ичида мамлакатимиз сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан жуда катта ўзгаришларни бошидан кечирди. Мустақиллик халқимиз маданий-маънавий тараққиётига ҳам кенг йўл очиб берди, топталган, камситилган миллий ғуруримиз, инсоний шаънимиз, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизга қайта ҳаёт бағишлади. Мустақилликка ўтмиш жараёнида биринчи навбатда одамларнинг дунёқараши ўзгарди, ғурур, орият, шаън ва номус туйғулари кучайди, ҳаётга, меҳнатга, Ватанга, эл-юртга муносабат ўзгача тус олади, миллий маънавий муҳит соғломлашди, миллий ўзлигини англаш кучайди. Бир вақтда сунъий равишда шарқона урф-одатлар ва анъаналар яна одамлар ҳаётидан ўрин ола бошлади, ўзбекона меҳр-оқибат, ҳурмат-иззат, меҳр-мурувват, ўзгалар дардига ҳамдардлик қилиш сингари олижаноб фазилатлар қайта тиклана бошлади, авлод-аждодаларимиз меросига эгалик қилиш ҳисси кучайди. Бошқача айтганда, маданий-маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди.

Халқнинг бойлиги, ақл-идроки ва тафаккури, тарихи ва маданияти унинг тилида, ёзма ва оғзаки адабиётида ўз ифодасини топади. Ана шу маънода олганда ота-боболаримиз донолигини тушунишимизда кўҳна тарихимиз, бетақрор маданият, маънавий меросимиз, ажойиб-ғаройиб обидалару асори-атиқаларимиз қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек халқи ўзининг уч минг йиллик бой тарихи билан ҳар қанча фикрланса арзийди. У жаҳон фани ва маданияти тараққиётига шу қадар кўп ҳисса қўшганки, буни дунё аллақачон тан олган. Мовароуннаҳр халқлари дунёга Абу Наср Форобий, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал Фарғоний, Мирзо Улуғбек,

Алишер Навоий, Бобур сингари алломаларни етиштириб берган. Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Баҳовуддин Нақшбанд, Термизий, Хўжа Аҳрор каби уламолар халқимиз ғуруридир.

Халқимизнинг қаддини ростлаб олиши, ўз-ўзини англаши, тарихини ҳаракатга келтирадиган буюк кучга айланиши маданий-маънавий тараққиётга, жумладан, инсоннинг маънавий-ахлоқий камолотига ҳам маълум даражада боғлиқ эканлиги ўз-ўзидан тушунарлидир. Буни миллий адабиётимизда рўй берган жуда катта ўзгаришлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Биз ўз тадқиқотимизга манба қилиб олганимиз-ёзувчи Луқмон Бўрихон ижодида ҳам яққол кўзга ташланади.

Хўш, миллий қадриятларни акс эттиришда Луқмон Бўрихон қандай усуллардан фойдаланган. Аввало ушбу саволга жавоб топишга ҳаракат қилайлик.

Мустақиллик шарофати ила порлоқ истиқбол сарҳадлари сари дадил қадам ташлаётган давлатимизнинг бугунги тараққиётида маънавий қадриятлар тизими ва илм-фаннинг аҳамияти янада ортди. Шунинг алоҳида қайд этиш жоизки, истиқлол туфайли қадимий анъаналарга бой адабиётимизнинг ижодий имкониятлари ҳам кенгайди.

Энди адабиётнинг вазифаси мукаммал шахс образини яратиш экан, демак, унинг эътиқоди ва туйғуларини ҳам бадиий тасвирларда акс эттириши лозим. Луқмон Бўрихоннинг «Хизр кўрган йигит» қиссасида мужассамлашган бир ҳолатда кўрамиз. Айниқса, қиссада тўй маросими бугунга қадар сақланиб қолган одатларимиздан бири эканлиги асарда ўзининг ишонарли тасвирини топган. Одатда тўйларда полвонлар беллашадилар. Бундай миллий қадриятларимиз фольклоршунос олимларимиз томонидан ўрганилган мавзудир. Бу масалага биз ҳам ўз тадқиқотимизда қўл уришимиз бежиз эмас.

Агар мисолларга юзланадиган бўлсак, ёзувчи қиссаларининг асосий йўналишини ҳам фольклорнинг умрбоқий анъаналари ташкил этганлигининг гувоҳи бўламиз.

Қиссада барча воқеалар ровий, яъни Қоржов тилидан ҳикоя қилинади. Қоржов бўлаётган воқеа-ҳодисаларни синчковлик билан кузатади.

«Уч –тўрт тўй томошада донгдор курашчининг курагинитер искатиб полвон номини олдим, Қоржов полвон бўлдим. Эл-улус Чоршанби чўпоннинг кенаси Хизр кўрган, энди иқболи баланд бўлади деган гап-сўз тарқатибди. Мен кулибгина кўяр эдим. Тусмолдан биламан, бу миш-мишларга бўйинсам Хусан-Улаш агрономнинг ўғли тўкиб-бичи тарқатган. Ўзи кўй қувлоғидеккина бўлса ҳам ҳовлиқмалиги оламни бузади, устига-устак, отасининг шоирлидан оз-моз юққан-гапчиноз, дарров тўкиб-бичади, кўпиртиради».¹

Ўз-ўзидан маълумки, бешик тўйи, хатна тўйи, мучал тўйи, никҳ тўйи халқимизнинг қадимий одатларидан. Бу одатдан кўриниб турибдики, тўйларда албатта қадим-қадимдан полвонлар беллашиб келади. Ҳаммани енгган курашчига полвон номи берилади.

Луқмон Бўрихон тўй маросими ва Хизр кўриш ҳақидаги ривоятни ўз қиссасининг сюжет тўқимасига маҳорат билаг сингдиради. Албатта, халқ орасида амал қилинадиган маросим ҳамда удумларнинг муайян тарихий асослари, ижтимоий вазифалари ва халқ ҳаётида тутган ўзига хос ўрни бор.

Бой миллий қадриятлари бор миллат ва элнинг ички сирли, такрорланмас анъаналаридан нафақат қаҳрамони, балки ўқувчи ҳам огоҳ бўлади. Энг муҳими эса, улар ёзувчи асарлари тилини ширин, равон шу билан бирга воқеликнинг ишонарли, содда таъсирчан бўлишини таъминлаб беради. Бу борада В.Г.Белинскийнинг бир фикри бор. «Яхши тушунилган нарсаси, енгил ва осон ёзилади».

Дарҳақиқат, ёзувчи ўзи англаган ҳақиқатни бадиий ҳақиқат даражасига чикаришда қийналмаганидек, ўқувчи ҳам уни идрок этишга қийналмайди. Шу сабаб Луқмон Бўрихон қиссаларида тасвирлаган воқеалар кўз олдимизда бор бўй-баста билан гавдаланади. Ёзувчи қаҳрамонлар характери, орзу-армонларини, давр дардини асарда тасвирлаш билан бирга миллат дарди, миллат кишисининг қиёфасини яратишга интилади.

¹ Луқмон Бўрихон. Хизр кўрган йигит. Шарқ. Т. 2007, 4-бет.

Лукмон Бўрихон қиссаларида бир эмас, балки қатор муҳим ғоялар, давр, замон учун долзарб, аҳамиятли фикрлар ўртага ташланган. Лекин шундай бўлса-да, инсон ҳаётининг маъноси унинг жамият, ҳаёт, одамлар олдидagi масъулиятли, инсонлик шаъни, бурчи сингари масалалар асарнинг етакчи пафоси вазифасини, ғоясини ташкил этади.

Ёки «Қидирувдаги қиз» қиссаси бир қарашда детектив асарга ўхшаб кетади. Асар қаҳрамони Маликнинг ҳали онги, шуури тўла шаклланмаган. У ёш болаларга хос кўрган нарсаларидан хис-ҳаяжонга берилади. Содда, ишонувчан.

Болаларга хос ана шундай самимий ва беғубор фазилатлар доимо катталарни ҳайратга солиб келган. Асарда тасвирланган оний ҳолат ўқувчига кадрдондай туюлади. Муаллиф Маликнинг ана шундай болаларча содда ва лақмалиги Маликка панд берганини кулиги бир ҳолат орқали очиб беради.

Кўчада бадантарбия қилиб қайтаётган, майкачан, калта шортик кийган Малик кўчада сут сотаётган аёлни кўриб, кўнгли суст кетади. Сўнг аёлдан сут-қатиқ неча пул бўлишини сўрайди ва «Ҳаммасини сотиб оламан. Бўпти, сут-қатиғингиз ҳам ёнингизга қолади» дейди.

Қатикфуруш қувгина аёл экан. У сут-қатиғининг пулини олгач, Маликнинг хужрасидаги «бор-йўқ идиш-товокдан тортиб, турли ичимликлардан бўшаган елим «баклашка» ларгача сут-қатикқа» тўлдиради. Сўнг «Яхши қолинг. Тагин сут-қатик тусаб қолсангиз, бемалол, хизматга тайёرمىз» деб ҳиринглаганча хужрани тарк этади.

«Малик тобора узоқлашиб бораётган қадам товушларини, бир-бирига урилаётган бўм-бўш идишларнинг тақир-туқурини хийла вақт эшитиб турди. Сўнг сут-қатикқа лиммо-лим идиш-товокларга термилди. Бир кўнгли ҳамма-ҳаммасини деразадан пастга тўкиб юбормоқчи ҳам бўлди. Бироқ пулига ичи ачидими, ё, кўпирибгина турган оппоқ сут, оппоқ аёл баданини эслатдими, ишқилиб, ботинмади. Ботинмагани яхши бўлган экан уч-тўрт кун бошқа егуликка чиқимдор бўлмай, сут-қатикқа бўкди. Шунчалар бўкдики, шу-шу кўча-кўйда сут-қатикқа кўзи тушса, кўнгли айнийдиган бўлди. Қатикфуруш аёллардан-ку филга йўлиққандай хуркиб қочишни одат қилди».¹

Қиссада тасвирланган Маликнинг маънавий олами реал муҳит фонидаги воқеа-ҳодисалар таъсирида улғаяди. У одамларни ташқи кўринишида қандай кўрса, шундай қабул қилади. Одамларнинг ҳар бир ҳаракатини, айтган сўзларини самимийлик билан қабул қилади. Улардаги тубанликни, нокамтарликни Малик кейин тушуниб этади.

«Қидирувдаги қиз» қиссасининг муҳим хусусиятларидан бири бой ва ранг-баранг воқеалар оқимидан энг асосий ҳолатларни танлаб олишдир. Ўша воқеалар асосида қаҳрамон руҳиятини, характер хусусиятини очиб бериш лозим. Лукмон Бўрихон яратган қаҳрамонлар характерида ҳам миллийлик даражаси ўзига хос кўринишларда намоён бўлади.

Халқ эртаклари ўз қаҳрамонларини яратади. Халқ ижодида киши образи, типлар мукамал, бадий чукур ишланган, кишининг кўзи олдига яққол келиб турадиган жонли образлардир. Эртақларимизнинг қаҳрамон типларининг қабариб турганлиги, образли гавдаланиши, кишининг кўз олдига йўқолмас бир суратда чизилганлиги унинг реаллигидадир. Тўлғаной, Маликаи Ҳуснабод, Камбағал қиз, Озодчеҳра ёки Хуршидой образлари дадил, ботир, уддабуро аёлларнинг характерлари берилади.

«Қирқ ёлғон», «Авом фолчи», «Афлотун ва Арасту», «Эгри ва Тўғри», «Гулиқаҳқаҳ», «Элзод билан Гулҳумор», «Танасиз каллаю калласиз тана», «Сехрли олма»... бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Эртақлар ранг-баранг сюжет асосига қурилган бўлади.

Ёзувчи Лукмон Бўрихон ўз қиссаларини эртакона сюжет асосига қуради. Шундаки, адиб қиссаларидаги образлар ҳам худди эртақлардан чиқиб келган қаҳрамонларга ўхшайди. Масалан, «Қидирувдаги қиз» қиссасидаги Маликнинг отасини олиб кўрайлик. У бизга «Афанди» эртагидаги Афанди образини эслатади. «Хизр кўрган

¹ Лукмон Бўрихон. Хизр кўрган йигит. «Шарқ Т. 2007, 133-бет.

йигит» қиссаси ҳам эртакона сюжет асосига қурилган. Эртақлар «Бир бор экан, бир йўк экан, қадим замонда бир чўпон бўлган экан», «Сизга боғ бўлсин, бизга ҳаёт. Замонларнинг замонида, қадим- айёмида бир подшоҳ золим бор экан», деб бошланса, Лукмон Бўрихон қиссалари ҳам ана шундай эртақнамо бошланади. Масалан, «Хизр кўрган йигит» қиссасини олиб кўрайлик. Ёзувчи асар сюжети тўқиб чиқармайди, балки ҳаётда қандай бўлса шундайлигича тасвирлашга, ўз услуби бўйича китобхонга етказиб беришга ҳаракат қилади.

«Хизр кўрган йигит» қиссаси «Кечагина эшагига қийшиқ минган кишлоқи эдим, бугун эса ажабтовур машина ўриндиғида ястаниб ўтирибман-а!» Наҳотки Хизр кўрганим чин!»¹ деган сўзлар билан бошланади. Албатта бу юриш сўзини ўқиган китобхонда асар қаҳрамони оддий кишлоқи йигит қандай қилиб ажабтовур машинага эга бўлиб қолганини билиш истаги туғилади.

Қиссада инсон ҳаётининг энг шиддатли воқеалари, чигал тақдирлар, фожиали кечмишлар таъсирчан ифодасини топган. Қиссачиликда янги қаҳрамон образини яратиш кўп жиҳатдан бадиият-тил, услуб, сюжет, композиция, конфликт ва бошқа шу каби воситалар борасидаги изланишларни ҳам тақозо қилган. Қиссада қаҳрамонлар образини бадиий воситаларнинг янгича кўринишлари билан бериш тамойилини Лукмон Бўрихон ижоди мисолида ҳам кўриш мумкин. Ёзувчининг қиссаларида шу тамойил ўз ифодасини топган. Лукмон Бўрихон қиссаларидаги сюжет ўзақларининг ўзаро яқинлиги бир қарашда ёзувчининг фақат бир хил қаҳрамонлар тақдирини тасвирлаганлиги ҳамда бир хил мазмундаги воқеаларни қаламга олганлиги сабабли, деб вйлашга ундайди. Зеро, Лукмон Бўрихон қиссаларида тасвирланган қаҳрамонлар бир мавзу атрофида ҳаракат қилсалар-да, уларнинг жамиятга, теварак-атрофдаги одамларга бўлган муносабатларида, ўй-кечинмаларида, маънавий дунёсида бир-бирини такрорламаслик даражасидаги ранг-баранглик мавжуддир. Бу ёзувчининг бадиий ижодда поэтик сўзни чуқур ҳис қилиш имконини кўрсатади.

Ёзувчи «Хизр кўрган йигит» қиссасида ёшлиқда бирга ўсган икки дўст-Қоржов ва Ҳусаннинг бирини шаҳарга бориб ўз бахтини топиб кетгани, иккинчисини кишлоқда қолиб тузукроқ бир ишнинг бошини тутолмаганини тасвирлайди. «Қидирувдаги қиз» қиссасида худди шундай дўстларни бирини сурагчи, иккинчисини амалдор тимсолида кўрамиз. Ҳар иккала қисса қаҳрамонларидан бири бойликни ва яхши яшашни бахт деб тушунса, иккинчиси оддий яшаш тарзи бўлса-да, маънавий бойликни бахт деб англайди.

«Қидирувдаги қиз» қиссасидаги Малик ва Нуратбеклар ўртасидаги дўстликни олиб кўрайлик. Инсон маънавий бойликка эга бўлиши мумкин, лекин унинг кадр-қимматини ўрнига қўйиш ҳам ҳар қандай бойликдан устун туради. Демак, ёзувчи қаҳрамонларнинг миллий расм-русумини қандай тушунганларини кўрсатиш орқали қандай тушунганларини кўрсатиш орқали миллий характерга хос жиҳатларнинг ёрқин ва хира тортган томонлари, айрим маънавий иллатларни юзага келтирганига китобхон эътиборини тортмоқда. Дўстлик ва муҳаббат туйғулари воситасида қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини таҳлил қилиш Лукмон Бўрихон қиссасининг асосини ташкил этади. «Қидирувдаги қиз» ҳикояси ёзувчининг шаклий-услубий изланишлари натижасида юзага келган. Қиссада тасвир бадиий қаҳрамонларнинг ўз ҳаётини ёзувчига айтиб бериши воситасида амалга оширилади. Ёшларнинг маънавий дунёсини таҳлил қилиш Лукмон Бўрихон томонидан тасвирланган воқеалар давомида янада кенгроқ намоён бўлади.

Лукмон Бўрихон қиссаларида қаҳрамонларнинг Ватанга, эл-юртга бўлган муносабатлари ҳам ўз ифодасини топган. Асар қаҳрамонлари турли касб-корли, турли маслакдаги кишилар бўлишса-да, уларнинг қисмати Ватан тақдири билан чамбарчас боғланганлиги кўрсатилади. Уларнинг бири иккинчисига ўхшамайди, салбий ёки ижобий фазиалатлари билан фарқ қиладилар, ҳаётнинг турли жабҳаларида меҳнат қиладилар,

¹ Лукмон Бўрихон . Хизр кўрган йигит. «Шарқ», Т. 2007, 4-бет.

табийки маънавий оламлари ҳам турлича кишилардир. Аммо улар ҳаракат қиладиган макон битта-Ватан.

«Хизр кўрган йигит» қиссасидаги Қоржовнинг ёшлиги тоғли қишлоқда ўтган. У болалигидан чўпонлар орасида улғайган. Отаси Чоршанби чўпон билан бирга меҳнат қилиб суяги қотган. У полвон сифатида ҳам кўпчиликка танилган. Бир неча полвонлар билан беллашиб, уларнинг курагини ерга теккизган. Қоржов тўғриси, айёрликни билмайди. Ҳақиқатгўй. Лаганбардорлик, хушомадгўйлик, очкўзлик, манманлик каби иллатлардан нафратланади. Бир қарашда у халқ дostonларидаги қаҳрамонларга ҳам ўхшаб кетади. У доима бировларга яхшилик қилади. Бу хислатлар унинг ўзбекона фазилатларининг ёрқин намоён бўлишидир.

Маржона эса бой-бадавлат хонадонди ўсган эрка қизалоқ. У ўқишдан ташқари пайтларини ўйин-кулги билан ўтказди. Маржонанинг дўстлари Баҳодир, Гулюз, Жаҳонгир, Сайёралар ўйин-кулгидан, маишатдан бошқа нарсани билмайдиган ёшлар. Улардан эл-юртга ҳеч қандай наф чиқмаслиги тайин.

«Қидирувдаги қиз» қиссасининг қаҳрамони Малик ҳам меҳнатсевар. У бахтини суракашликдан топмоқчи бўлади. Ҳалол меҳнат билан кун кечиради. Инсонлар ҳаётидаги энг гўзал лаҳзаларни тасмаларга муҳрлаш унинг эзгу нияти. У ҳеч қачон ўзгаларга ёмонликни раво кўрмайди. У ҳатто дўсти Нуратбекни кўнгилдагидай кадрлайолмаётганидан ҳижолатда. Малик дўсти Нусратбекнинг оғир дамларида унинг ёнида бўлиб, дардига дардкаш бўлади. Тўйида астойдил меҳнат қилади. Нусратбекнинг ичидаги қора ниятларидан беҳабар бўлгани учун уни иккинчи бор уйланаётганидан хафа, биринчи турмуш ўртоғи Ферузани севаркан деб унга ачинади.

Нусратбек аксинча, тоғни талқон қилса арзигудек навқирон ёшидаёқ нафс бандасига айланиб бўлган. У Ватан равнақи йўлида хизмат қилишдан бутунлай йироқ кимса. У шоли орасидаги курмакдек текинхўрларча ҳаёт кечиради. Унинг виждони ҳам жиғилдонга айланиб кетган. Шунинг учун ҳам меҳнат қилиш ўрнига халқ мулкига хиёнат қилади. Ўзининг бир тўда ҳамтовоқлари билан эл-юрт мулкига кўз олайтиради. Ноқонуний йўллар билан келтирган маҳсулотларни сотиб бойлик орттириш пайига тушади. Бироқ Нусратбек халқимизнинг «Қинғир ишнинг қийғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади», «Қилмиш қидирмиш», «Текин томоқ тешиб чиқади», деган нақлларини унутиб қўйган эди. Нусратбек қилмишига яраша жазо олади, яъни ўз ҳамтовоқлари томонидан ваҳшийларча ўлдирилади. Ёзувчи бу билан маънавий қиёфаси тубан шахснинг бойлик илинжида қилган қинғир ишлари уни чоҳ сари элтганини таъкидламоқчи бўлади.

Малик эса яхши фазилатлари туфайли худди халқ эртақларидек барча муаммоларни ҳал қилади. Буни унинг ҳатто ички ишлар ходимлари очолмаган жиноятни очиб, ёмонларнинг жазосини беришдай эзгу ишга кўмаклашганлигидан ҳам билишимиз мумкин.

Қисса қаҳрамонлари муносабатида дағаллик, кўполлик, гапни чўрт кесиб айтиш, топқирлик, зукколик, кесатиш, киноя, коса тагида нимкоса қабилида сўз айтиш каби ҳолатлар кучли. Бу бир қараганда ўқувчига эриш туюлиши, ҳатто қисса қаҳрамонларини оддий сўзлашув маданиятидан йироқ кишилар деб ўйлашга сабаб бўлиши мумкин. Аслида, ёзувчи муҳитни, шу муҳитда ўсиб вояга етган кишиларни табиий, жонли, самимий тасвирлаш орқали тоғликларнинг сертакаллуфликни, мулозаматни ёқтирмасликларини, улар гапнинг пўсткалласини айтишга ўрганганликларини ҳатто ҳайратомуз ҳазилларни ҳам кўтаришларини ишонарли қилиб тасвирлаб берган.

«Хизр кўрган йигит» қиссасининг қаҳрамони Қоржов ўзининг полвонлик борасидаги фикрларини қуйидагича изоҳлайди.

«Мен курашга кўнгил берган эдим. Аввалига у-бу томошаларда хашаки полвонлар билан беллашиб кўрдим. Қарасам, оппа-осон голиб бўляпман. Сўнг сал давра исини олганларнинг белбоғидан тутдим. Улар ҳам полвонлик сиёғимга тан бериб, мағлубларча майдонни тарк эта бошлашди. Кейинчалик уч-тўрт номдор курашчиларнинг курагини ер

искатдим-у, эл-улус мени олқишлай берди».¹ Қоржовнинг нутқидаги «хашаки», «давра иси», «сиёғи», «ер искатдим» деган сўзлари ҳақиқий халқона ва халқ тилидан олинган сўз ва иборалардир.

Тоштемир аканинг Бекқул Тўрақулович ҳақидаги таърифига қаратайлик.

«Бекқул Тўрақулович буюк олим. Қонунчилик илмини сувдай симирган. Қонунчилик бўйича бир...уч юзталар китоб ёзган-ов, университетда маърузалар қилади. Ҳозирги амалдаги қонун-қоидаларимизда Бекқул Тўрақуловичнинг ҳиссаси жуда катта. Ишонмасанг, ана, қонунчилик бўйича ёзилган китобларни очиб қара, жиноят кодекси дейсанми, маъмурий кодекс дейсанми, ҳаммасида устознинг исм-шарифлари бор. Бирида муаллиф, бирида таҳрирчи...»² Тоштемир аканинг «уч юзталар» деган сўзиёқ китобхонда кулги уйғотади. Чунки «уч юзта» сўзини «уч юзталар» дейиш фақат асар қаҳрамони Тоштемир ака тоифасидаги қаҳрамонларга хос.

Бекқул Тўрақуловичнинг рафикаси Илмира янга Қоржов томонидан шундай таърифланади.

«Шу орада уйнинг мармар зинапояларида ранг-рўйи мармардек совуқ бир аёл кўриниш берди. Пешонасини сириб танғилган гулдор мато устида уюлган сарғиштоб сочи похол ғарамига ўхшайди. Юз-кўзига суркалган бўёқнинг қуюқлигидан асл кўзу аслаб-даханни илғаш анчагина қийин. Устида семиз, биққи қоматини сириб турган енгсиз, торхолат.»³ Унинг салом бериши ҳам оҳанжамоли. «Ассалў-ўм».

«Бир танишлари тоққа приглашать этган»⁴, «Эҳ, сиз-молодёжь... қўл ушлашиб кинога киришни, сайр этишни любовь деб ўйлайсиз».⁵

Роза анийнинг ушбу сўзлари унинг татар миллатига хос характер эгаси эканлигидан далолат бериб турибди. Лекин у Ўзбекистонда, ўзбеклар орасида яшаганлиги учун унинг ўзбек халқига ва ўзбекона урф-одатларига ҳурмати зўр. Халқимизнинг урф-одатларини қадрлайди, катталарни ҳурмат, кичикларни иззат қилишга одатланган.

Лукмон Бўрихоннинг «Сирли муаллим» қиссасида кизикқон, айни пайтда, кечииримли кишиларнинг образи яратилган. Буни биз қатор қаҳрамонлар тасвирларида кўрамыз. Қисса қаҳрамонлари оловдек ёниб, бир зумда ўчадилар. Уларнинг айрим гаплари бир-бирига ҳақорат бўлиб туюлса, кўп ўтмай буни унутиб, бир-бирлари билан ўзаро тил топишадилар. Бундай тасвирлар адибнинг ўз воҳасидаги одамларнинг нозик инсоний туйғуларини, ўзларига хос фазилатларини чуқур ардоқ ва самимийлик билан тасвирлашга мойиллигини англатади.

ХУЛОСА

Адабиёт яшаса – миллат яшар. Адабиёти ўлмаган ва адабиётининг тараққиётига чалишмағон ва адиблар етиштирмағон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан махрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур. Буни инкор қилиб бўлмас. Инкор қилғон миллат ўзини инқирозда эканини билдирур», -деб ёзган эди аср бошида адабиётимиз юлдузларидан бири –Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон.

Бугунги кунда жаҳон қиссачилиги билан баҳсга киришаётган қиссачилигимиз равнақи йўлида ёзувчиларимиз олиб бораётган ижодий изланишлар, бадиий тадқиқотлар ўз йўлини топиш учун уринишдир. Янги ўзбек қиссаларини яратиш борасида бир қатор ёзувчиларимиз қўллаган услуб, танланган мавзу хилма-хиллиги билан бир-биридан фарқ қилади.

¹ Лукмон Бўрихон. Хизр кўрган йигит. «Шарқ» Т, 2007, 7-бет.

² Ўша китоб, 19-бет.

³ Ўша китоб, 25-бет.

⁴ Ўша китоб, 31-бет.

⁵ Ўша китоб, 67-бет.

Турғунлик даврида ўзбек оилаларининг турмуши, ўзбек зиёлиларининг тақдири, «кичик бир хонадон, кичик бир хонадондаги кичик бир фожиа тимсолида, катта бир тузум одамларни қай тарзда ёритиш» ёзувчи таъбирича, асарнинг асосий мавзуси бўлиб, нафақат бош қаҳрамон образи тимсолида, балки барча персонажлар орқали шахс ва жамият, маънавий поклик ва тубанлик ўртасидаги азалий кураш ёзувчи томонидан очиб беришга ҳаракат қилинади.

Бугунги ўзбеклар ҳаётини, фикру ўйларини ижобий томонлари ва қусурларини очиб беришда Лукмон Бўрихон анчагина ўзига хосликка эришган. Биргина Қоржов ва Малик образларида қатъиятлилиқ ва журъатсизлик, бир сўзлик ва бебурдлик, қўрқоқлик ва жасурлик уйғунлаштириб бериладик, бу бугунги замондошларимиз-кўпгина ўзбек йигитларига хос хусусиятдир.

Истиклол шарофати туфайли сўз эркинлигини қўлга киритган бадиий сўз усталари миллий адабиётимиз равнақи йўлида гоҳо миллий анъанавий талқин йўлидан боришлари, гоҳо эса Ғарб ва рус адабиёти асарлари мактаблари услубларини танлашлари ўзига хос кечмоқда. Бу айниқса Лукмон Бўрихон қиссаларида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ёритилиши ўзига хос услубда тасвирланган. Бу борада ёзувчи ўзига хос услуб танлай олган. Бунинг учун эртакона сюжетлардан маҳорат билан фойдаланган.

Фольклор узок аجدодларимизнинг инсон, табиат ва ҳаёт ҳақидаги қарашларининг қаймоғи, улар ҳақидаги бадиий хотирасидир. Шу боис чин истеъдод эгаси бундай бадиий сарчашмани ҳеч қачон четлаб ўта олмайди. Халқнинг буюк истеъдодлари томонидан қачонлардир яратилган халқ эпоси ва эртаклари, афсона ва ривоятлари, мақол ва топишмоқлари, аския ва қизиқчилик санъати ижодкорлар учун тайёр манбанинг сюжет ҳамда ҳажв даҳосидан ўз даврининг барча муаммоларига жавоб топа олади. Мумтоз адибу шоирларимиз фольклорга хос типлар, сюжет ва мотивларни ўзлари қаламга олган ҳаёт воқелиги, шахслар билан синтезлаштирилган ҳолда бетакрор тип характерлар яратдилар, даврнинг долзарб муаммоларини ҳал этувчи бадиий ечимлар кашф этдилар. Улар халқнинг ғоявий эстетик принципларини ижодий ўзлаштириб, ажойиб асарлар ёздилар, инсон маънавий-ахлоқий табиатига хос ютуқ ва нуқсонларни фақат фольклорнинг безавол анъаналарига суяниб акс эттирдилар.

Устозлар изидан борган Лукмон Бўрихон фольклор анъаналаридан фойдаланиб, миллий характер яратишнинг ўзига хос услубини яратди. Хулоса қилиб айтганда, халқ ижодининг барҳаёт анъаналари ўзбек реалистик адабиётнинг парвозини, фалсафий камровини, ҳаётийлиги ва халқчиллигини ҳамиша таъминлашга қодир безавол манбалик вазифасини ўтайди.

Лукмон Бўрихон қиссаларида шевадаги сўзлардан ўринли фойдаланган. Адабий тилимиз айрим минтақаларда қадимдан ишлатилиб келинган «гапчиноз», «тизинглаб», «кўлик», «гурри», «ўр», «ҳовар», «қўшхона», «сиёғи» каби сўзлар билан бойиди. Улар персонажларнинг айна ҳолатдаги руҳиятини аниқ ифода этишга хизмат қилган.

Ёзувчи қаҳрамонлари мисолида миллат турмуш тарзи ва табиатидаги ўзига хос хусусиятлар сезилиб туради. Уларда эзгуликдан умид, инсон табиатининг тозарувига ишонч бор, эртанги кунга умид сезилиб туради. Чунки уларнинг барчаси покланишга, эзгуликка, миллий ва умуминсоний қадриятларни улуғлашга қаратилгандир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т. 1995.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. 1994.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т.1995.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1993.
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т. 1993.
6. Буюк сиймолар, алломалар. Т.1995.
7. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.Т. 1992.

II

1. Алавия М. Ўзбек маросим қўшиқлари.Т, 1974.
2. Бадиийлик-безавол янгилик. «Шарқ» Т, 2007.
3. Гусев К.В. Эстетика фольклора. Л.1967.
4. Давкараев Н. Очерки по истории до революционной Каракалпакинской литературы. Т, 1959.
5. Жапаков Н. Обрядовые песни. Очерки по истории каракалпакского фольклора. Т, 1977.
6. Жондор Туленов, Зоир Гофуров. Фалсафа. Т. «Ўқитувчи», 1997.
7. Кармышева Дж.Х. Земледельческая обрядность у казаков . Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М. 1986.
8. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб, Т. «Ўқитувчи» 1970.
9. Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари. Т. «Истиқлол» 2005.

10. Непокоева И. Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. М., Наука, 1976.
11. Собиров О. Ўзбек реалистик прозаси ва фольклор. Т, 1972.
12. Спесаров Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М, 1969.
13. Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. Т. 1971.
14. Ҳамидулла Болтабоев. Юрт қайғуси. «Шарқ юлдузи», 1992, 4-сон.
15. Қадимий қадриятлар. Ғ.Ғулом нмидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т.1987.
16. Қозоқбой Йўлдошев. Ёниқ сўз. Т. «Янги аср авлоди», 2006.

III

1. Бозор Илёс ал-Амин. Миллий адабиётнинг икки илдизи. «Шарқ юлдузи», 1998, 1-сон.
2. Ёрматов И. Ҳозирги ўзбек лирикасида синтезлашган фольклоризмлар хусусида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1985, 2-сон.
3. Имомкаримова М. Миллий қадриятларни акс эттиришда адиб маҳорати. «Шарқ юлдузи», 2001, 4-сон.
4. Каримов Б. Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1996, 1-сон.
5. Нурмонов Ф . Ўзбек халқ эртақларида Хизр образининг эпик талқини. «Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, 4-сон.
6. Нурмонов Ф. Хизр образи генезисига доир айрим мулоҳазалар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 2004, 2-сон.
7. Пардаева З. Рухий изтироб чизгилари. «Шарқ юлдузи», 2002, 1-сон.
8. Рустамова М. Услуб жилолари. «Шарқ юлдузи», 2003, 3-сон.
9. Саидов С, Нурмуродов Й. Яна бир эртақлар тўплами олмон тилида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1998, 5-сон.
10. Тўйчиев А. Миллий характер яратиш йўлида. «Жаҳон адабиёти», 2007, 7-сон.
11. Ҳамидова М. Рухиятдаги инқилоб. «Шарқ юлдузи», 2000, 5-6-сон.

IV

1. Гулиқаҳқаҳ. Сехрли эртақлар. Т. 1988.
2. Лукмон Бўрихон. Хизр кўрган йигит. Қиссалар ва ҳикоялар. «Шарқ» Т, 2007.

3. Лукмон Бўрихон. Жазирамадаги одамлар. Роман. Ғ.Ғулом. Номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т, 2005.

Адабиётшунослик магистри академик даражасини олишга талабгор Хайдарова Зилола Содиқжоновнанинг «Лукмон Бўрихон қиссаларида миллий ва умуминсоний қадриятлар ифодаси» мавзуидаги магистрлик диссертациясининг

ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

Калит сўзлар: фольклор анъаналари, халқ оғзаки ижоди, руҳий кечинмалар, бадий адабиёт, оғзаки ижод, ёзма адабиёт, урф-одат, қадриятлар, миллийлик, дурдона асарлар, сарчашмалар, поэтика, тимсоллар, ватанпарварлик, халқ қиссалари, ижодкор, кас эттириш, халқона оҳанг, бадий маҳорат, адиб, ноёб вакил, эпик тур, мотив, мавзу, гоё, иборалар, мақоллар, сюжет, композицион тузилиш, мазмун, истибдод, мафкура, тузум, мустамлакачилик, образ, лирика, ривоят, дунёқараш, тафаккур, роман, проза, назм, орзу-умидлар, ижтимоий психология, маънавий-ахлоқий ғазилатлар.

Мавзунинг долзарблиги: XX аср прозаси ноёб вакили саналган Лукмон Бўрихон асарларида, умуман адабий жараёнда фольклор анъаналарининг ўрни, аҳамиятини биринчи марта тадқиқ этилиши.

Ишнинг мақсади: Лукмон Бўрихон ижодининг ўзига хослигини, унда фольклор анъаналарининг қай даражада қўлланилишини тадқиқ этиш.

Образлар яратишда ўзига хос услубларни аниқлаш, қаҳрамонлар руҳиятини таҳлил қилиш.

Тадқиқотнинг ўрганиш объеклари: Тадқиқотнинг ўрганиш объекти сифатида Лукмон Бўрихон асарлари олинди. Хусусан, ёзувчининг “Хизр кўрган йигит”, “Жазирамадаги одамлар”, “Қидирувдаги қиз”, “Сирли муаллим” қиссалари ишнинг асосий объекти саналади.

Р Е З Ю М Е

Диссертация Хайдаровой Зилола Садикжановны на тему: «Национальные и общечеловеческие обычия в повестях Лукман Бурихана»

Ключевые слова: фольклор, традиции, устное народное творчество, духовные переживания, национальные ценности, поэтика, примеры, преданность, народные повести, писатель, мотив, талант, тема, идея, выражения, пословицы, сюжет, композиция, строение, смысл, образ, идеологизм, строй, захватчество, лирика, история, кругозор, ум, роман, проза, мечты, социально-психологический, духовно-воспитательский

Актуальность темы обоснователя: Фольклор и его традиции, национальное и общечеловеческие традиции в литературном процессе произведений Лукман Бурихана в прозе узбекской литературы.

Цель исследования: Анализ степени исследования фольклора, национальные и общечеловеческие традиции в творчестве Лукман Бурихана.

Определить стороны и аспекты в творении образов и их душевное состояние.

Объекты исследования: Произведения Лукман Бурихана в качестве объекта исследования.

Основные объекты считаются произведения Лукман Бурихана “Хизр кўрган йигит”, “Жазирамадаги одамлар”, “Қидирувдаги киз”, “Сирли муаллим”

R E S U M E

A briet content of a dissertation on theme

“National and universal tradition stories Lukman Burixan”

key words: national heritage, folklore, oral native creality, spiritual level, values, nationalizm, written literature, literature, pearls of literature, poetics, examples, native story, creator, reflekt, native sound, talant, writer, member, epik, type, motive, theme, idea, expression, meaning, ideology, image, lirizm, novel, proza, dreams, wish, psychological, spiritual.

The actuality of the theme is based on the role of folklore in Uzbek literature and works of L. Burixan of the XX century.

The purpose of investigation consists of analysis of role and deepness of Uzbek folklore traditions in works of L. Burixan. In works were investigated and learned such matters as a great influence of the Uzbek literature and the spiritual level of people of that period.

Object of investigation as a main object of investigation were taken works of L. Burixan “Хизр кўрган йигит”, “Жазирамадаги одамлар”, “Қидирувдаги қиз”, “Сирли муаллим”